

А.О.Гурбик*

**ВТОРГНЕННЯ ВІЙСЬК ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
В УКРАЇНУ ТА ОБОРОНА КИЄВА (1651 р.)**

Статтю присвячено недостатньо дослідженим військово-політичним аспектам Визвольної війни українського народу середини XVII ст., коли, унаслідок Берестецької поразки (червень 1651 р.), бої на півночі України та оборона Києва від армії Великого князівства Литовського відіграли вирішальну роль у відстоюванні Української козацької держави. Проаналізовано білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату, хід військової кампанії та її наслідки в один із найдраматичніших періодів української історії 355-літньої давнини.

У загальному руслі розвитку історичних досліджень білоруський контекст Української визвольної війни середини XVII ст. потребує подальшого дослідження як на концептуальному, так і на фактологічному рівнях. Адже перші перемоги армії Б.Хмельницького та подальше творення Української козацької держави помітно вплинули на суспільні настрої та викликали покозачення білоруського населення. Український Гетьманат у ході Визвольної війни постійно у своїй політиці приділяв значну увагу білоруському напрямку, зосереджуючи на порубіжжі значні (3–4 полки) військові сили навіть у найдраматичніші моменти війни (приміром, у час Берестецької кампанії влітку 1651 р.). У ході українських визвольних змагань Білорусь усе більше входила в орбіту геополітичних інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративно-соціальний устрій та присуд, що в подальшому призвело до протистояння з Москвою.

В історіографії загалом білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату 50-х років XVII ст. набув самостійного звучання вже у працях істориків XIX – початку XX ст.¹ У радянській історіографії зазначена проблематика розроблялася за рахунок залучення широкого кола архівних джерел, проте в жорстких офіційних рамках, які передбачали не всебічне дослідження проблеми, а обґрунтування наперед заданих ідеологічних тез².

* Гурбик Андрій Олександрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Зважаючи на необхідність повного дослідження всього комплексу проблем, пов'язаних із впливом Української визвольної війни середини XVII ст. на білоруський етнос (встановлення чіткої послідовності військово-політичних подій, визначення передумов та перебігу українсько-російського протистояння в Білорусі, поширення козацького устрою й покозачення білорусів тощо), у сучасній українській історіографії, починаючи з 1990-х рр., у цьому напрямку ведеться значна науково-пошукова робота. Причому дослідження проводяться як у руслі загального переосмислення історичних подій в Україні середини XVII ст., так і в контексті їхнього впливу на Білорусь³.

Окрім того, зазначена проблематика тією чи іншою мірою постійно перебуває у полі зору сучасних польських, російських та, власне, білоруських дослідників⁴.

Важливість для історичної долі України подій літа 1651 р. обумовлювала раніше і нині визначає їхню наукову актуальність. Тоді внаслідок Берестецької катастрофи (червень 1651 р.) та здачі Києва військам Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) під орудою Я.Радзивілла (25 липня 1651 р.) в умовах розпорошеності козацьких сил та наступу величезної польської армії, на порядку дня стояло питання про існування чи неіснування Української козацької держави.

Проте у той час як Берестецькій кампанії приділялася значна увага, то бої на українсько-білоруському порубіжжі й оборона Києва, які відбувалися синхронно з Берестецькими подіями, були змальовані не так повно. Тому і сьогодні ще не вдалося відтворити детальну картину просування військ Я.Радзивілла до Києва, захоплення міста та відступу на з'єднання з польською армією, встановити точну хронологію подій через плутанину в датуванні за старим (юліанським) та новим (григоріанським) стилями. Не допомагають у цьому ані узагальнюючі праці, зокрема «Історія Києва» (К., 1986. – Т.1. – С.335–336) чи «Історія українського козацтва. Нариси у двох томах» (К., 2006. – Т.1. – С.471–530), ані спеціальні дослідження з історії бойових дій. Зокрема, в узагальнюючій монографії І.С.Стороженка «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.» (К., 1996), яка присвячена воєнним діям 1648–1652 рр., походу Я.Радзивілла на Київ приділено незначну увагу.

Тож в умовах, коли не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані при висвітленні цієї проблеми, вважаємо за доцільне детально розглянути весь комплекс проблем щодо просування військ ВКЛ на півночі України та оборонні бої поблизу Чернігова, Києва й інших українських міст влітку 1651 р.

Загрозливе становище на північних кордонах України склалося на кінець зими – початок весни 1651 р. Саме у той час шляхтич Семен Павша сповіщав у ставку литовського гетьмана про передислокацію з Чернігова у район Любеча трьох козацьких полків під командою Мартина Небаби, Матвія Гладкого та Прокопа Шумейка. Схожа інформація надходила і в Москву: «Чтоб литовское войско не пропустит на козацкіе города, три полковника: киевской, да черниговской, да нежинской, да с ними ж нагайцы все, которие кочевали около Полтавы по Орели и по Самари»⁵. Тоді ж, запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Я.Радзивілла, гетьман України Б.Хмельницький наказує київському, ніжинському, переяславському та чернігівському (за деякими відомостями, і батуринському) полковникам активізувати свої дії й організувати захист північних рубежів козацької держави. Особливу активність у даний період проявляли Чернігівський (з містами Черніговом, Борзною, Любечем, Меною та Седневом) і Ніжинський полки, очолювані відповідно Мартином Небабою і Сте-

паном Пободайлом. Ними було налагоджено сторожову службу для захисту річицького та лоївського шляхів, а також боротьбу з радзивілівськими вивідниками. Зокрема, на півночі Чернігівщини було заарештовано городнянського війта Криштофа Хваща, якого згодом стратили як шпигуна. До такої пильності закликав і гетьман України, обіцяючи підмогу в разі потреби: «Небабе Хмельницької писал... стоять в Чернигове против Родивиля и Литвы и о всем велел писать к себе наскоро почасту, будет ему Небабе с полком от Родивиля... теснота [наступ] и он де Хмельницкой хочет на помощь ему прислать татар»⁶. Згодом загальна чисельність північного угруповання українських військ сягала кількох десятків тисяч козаків (називалося близько 50 000) та 12 000 татар. За деякими відомостями, для підсилення захисту порубіжжя з ВКЛ ранньою весною туди направлявся Тиміш Хмельницький із кількома десятками тисяч козаків і був розгромлений (чи навіть полонений), але детальних даних про це відрядження віднайти не вдалося.

На початку травня 1651 р.*, за свідченням козака Г.Задяца, основні сили київського полковника Антона Ждановича зосереджувалися в місті Києві, де «остался гарнизоном немалый полк с Антоном»⁷. Також повідомлялося, що «полковнику козацькому київського полку Антону Чигиринському з київським полком велено стояти коло Дніпра, для захисту, щоб поляки і Литва не пройшли на козацькі українні міста»⁸. Але вже на середину травня, як сповіщали козаки, «двум полкам – Киевскому, которым командует полковник Антон Жданович, и Черниговскому, которым командует Гладкий, приказали идти к Чернобылю»⁹. Загалом, у травні 1651 р. розташування українських козацьких військ було таким: А.Жданович зі своїм полком стояв поблизу Чернобиля, а загони С.Пободайла – під Лоевом на Дніпрі. Військам М.Небаби, які всім складом вирушили із Чернігова 4 квітня (у Світлу п'ятницю Пасхального тижня), за різними відомостями, наказувалося то йти на Бихів, то «заступити й оберігати Стародуб і Почеп, і інші міста від Литви». Але врешті-решт чернігівці роздислюкувалися на річці Сож¹⁰. Із повідомлень, які надходили до Москви, дізнаємося, що «до 14 числа [травень 1651 р.] за неделю или побольши... перешли де было... через реку Сож на сю сторону под селом Ериловичами литовских людей тысяча человек, а козачей де полковник Небаба с козаки... литовских людей всех тысячею человек побили на голову»¹¹. Десь у 20-х числах травня командування Київського, Чернігівського та Ніжинського полків теж підтвердило цю інформацію, повідомляючи в ставку Б.Хмельницького, що в козацьких військ «с поездезными сторожевыми литовскими людьми был бой, и литовских де людей на том бою побито с 1000 человек, и с того де бою литовские люди с войском отступили подале в Литву»¹². Подібну інформацію про активну оборонну стратегію українських військ на північних рубежах підтверджували й інші джерела. Зокрема, у листі до російського царя грецький інок Павло сповіщав, що «Радивилову сторожу козаки скарали и побили людей его две тысячи и привели к гетману дву чекловек языков, и те языки гетману говорили, что Родивил побежал в дальние места»¹³. Хоча достеменно твердити, чи це була інформація про нові бої, чи дещо змінена (вдвічі збільшено литовські втрати) про вже згадуваний бій, досить проблематично.

На іншому театрі воєнних дій – на Овруччині, підрозділи Гаркуші вели кровопролитні бої зі шляхетськими литовськими загонами Семена Павші. Як писав про сутички з козаками у своєму листі до Я.Радзивілла полковник С.Павша: «Прийшли до того неприятеля в край Овруцкий, якого було повно по різних містах та містечках, у там тих краях скупчених заставши, насамперед у Наро-

* Датування у статті подається за юліанським (старим) стилем. Різниця між останнім та григоріанським (новим) для XVII ст. становить 10 днів (Авт.).

дичах містечку»¹⁴. Народичі на той час героїчно обороняли козацькі загони Наталчича та Сасименка. У ході жорстокої битви, в якій полягла більшість захисників, частина козаків разом зі своїми отаманами «в містечку і в церкві закрилися», вважаючи за краще накласти головою, аніж здатися завойовникам. Як далі пише у своєму листі радзивіллівець С.Павша, «мусили їх шаблею і вогнем знищити, а інші в луки між ріками» відступили¹⁵.

Здобувши Народичі, підрозділи С.Павші рушили до Норинська, який захищали козацькі загони Лащівця та Сагайдачного. Де, як писав із литовського обозу сучасник тих подій, «теж козацтво кілька хоругв перед містом щастя свого з нами пробували, але їм пан Бог не допоміг; відібрали з допомогою шабель дві хоругви [козацькі] і бубни у них і сотники, які на залозі в Норинську були, із нами вступили в сутичку, там же при тих хоругвах полягли, а інші в р. Горині потонули»¹⁶. Лащівець і Сагайдачний, як і захисники Народич, теж вирішили за краще вмерти на полі бою, але не потрапити до завойовників у ганебний полон.

Проводячи важкі оборонні бої, «полк Гаркуші, який ішов із Овруча», направився на з'єднання з «київським полковником Антоном» під Чорнобиль. Щоправда, на Гаркушу знову напав польсько-литовський корпус, який козаків «немало положил, а більше всего под местечком Любанем, в трех милях от Чернобыля»¹⁷.

За козацькими загонами потягнулося й місцеве населення. Люди, боячись грабунків та насильств, забирали худобу, вантажили свої статки на вози або човни й рухалися в напрямку Чорнобиля та Києва. Так, у кінці травня поблизу Чорнобиля під прикриттям полків Гаркуші й Ждановича зібралося близько 8000 голів худоби, зігнаної з Овруччини. На шляху просування загарбників залишалася пуста, оскільки відступаючі спалювали навіть свої садиби. Як писав сучасник, яке ж було здивування литовського війська, коли вони застали спаленим «Корогут – село велике, в якому було подим'я більше 400»¹⁸. Згодом, як доносила литовська розвідка, «Антон із Гаркушею розділили худобу, 8000, яку з краю Овруцького до обозу їм приведено, частину її немалу до Києва відіслано, а меншу половину при собі zostавили»¹⁹.

Проте незважаючи на локальні сутички, розпочинати широкомасштабний наступ у глиб козацької України [з генеральним напрямком на Київ] Я.Радзивілл весною 1651 р. не наважувався. Не могли його переконати це зробити ані заповзятливі листи коронного гетьмана Потоцького, який намагався синхронізувати виступ військ Великого князівства Литовського і розпочатий уже наступ коронної армії, ані поради «гарячих» голів з оточення самого Радзивілла. І справа тут полягала не в особистому прихильному ставленні литовського гетьмана до Б.Хмельницького, чи бажанні зберегти нейтралітет, що постійно демонструвалося в переговорах із гетьманом України. Я.Радзивілл досить добре розумів усю складність та серйозність подібного кроку. І як досвідчений полководець знав, що без широкої підготовки до походу на Київ, останній може зазнати провалу. Тож готувався до нього, враховуючи усі фактори. А у квітні військовим діям перешкоджали навіть природні умови, зокрема, небачена здавна у цих краях повінь. Як повідомлялося у листі від 16 квітня 1651 р. до Х.Піноцці: «Військо литовське, як тільки вода спаде, якої тут від давньої пам'яті такої великої не бувало, має волю за Дніпро вирушити»²⁰.

Необхідно було також подбати про боєприпаси та фураж для війська. Крім того, ще не було виплачено солдатам кошти за попередні військові дії, оскільки шляхта ВКЛ без ентузіазму збирала гроші для армії Я.Радзивілла. А щоб не припиняти підготовку до походу, військо заохотили обіцянкою виплатити гроші в травні в Мінську. Тож до цього часу литовський гетьман не зміг би ніякою силою відвести армію від указанного міста на значну відстань. Загальна чисельність литовського війська для протистояння з Україною була визначена на варшав-

ському сеймі в грудні 1650 р., де послі з Литви дали дозвіл на формування 15-тисячної армії. Але на початок 1651 р. кількість вояків Я.Радзивілла ледь перевищувала 13 000, із-поміж яких уповні боєздатними були лише близько 4000, зокрема, особисті загони Я.Радзивілла (3340 чол.). Хоча на весну того ж року, до часу початку активної фази порубіжного протистояння, загальна чисельність військових підрозділів ВКЛ могла сягати кількох десятків тисяч вояків за рахунок розширення постійного війська, базованого на німецькій піхоті й артилерії (близько 10 000 чол. і кілька десятків гармат), та залучення тисяч ополченців²¹.

Про організацію українського війська дізнаємося з детальних повідомлень, які надходили в травні 1651 р. до Москви: «А войска де с полковником со всяким есть тысяч по 30 и по 40 [явне перебільшення – *Авт.*] ... А ружьем де войско все исполнено, у иных огненной бой, а у иных лучная стрельба, а с киями де, как бывало преж сего, ныне в войске никого нет, а пороху и свинцу в войске много..., у всякого полковника в полку пушек по 5 и по 6..., готовых запасов в войске будет бочки по две и по три сухарей на десяток [козаків], да к ним же де привозят запасы и питье из Киева»²².

Досить важливим фактором, який впливав на плани Я.Радзивілла, були військові сутички з козаками на українсько-білоруському порубіжжі та рейди загонів козаків на територію ВКЛ, що моментально підносили спалах народної боротьби білоруських селян у тилу литовського гетьмана. Тож не забезпечивши собі надійного тилу, та належним чином не вивчивши розстановку військових сил на півночі України, Я.Радзивілла годі було й думати про успішний похід у глиб українських земель.

На початок червня 1651 р. Я.Радзивілл провів необхідні виплати війську й завершив підготовку до походу. Але перед гетьманом ВКЛ залишалася ще одна дилема: який із двох можливих стратегічних напрямків наступу обрати. Один міг пролягати на Річицю й далі через Дніпро, а інший – на Мозир і далі через Прип'ять. Як слушно зазначав історик Е.Котлубай, другий напрям був безпечнішим, оскільки форсувати Дніпро було важче та й тут зі значними силами стояв чернігівський полковник М.Небаба. Але, з іншого боку, якби Я.Радзивілл спрямував війська на Мозир, то оголив би весь свій лівий фланг і відкрив козацьким військам дорогу в глиб ВКЛ²³. Тому, вірно оцінивши ситуацію, Я.Радзивілл прийняв єдино правильне стратегічне рішення – наступати на Україну через Дніпро. Цим він не лише прикривав від козацьких рейдів ВКЛ, але й скоував війська М.Небаби на порубіжжі, та, за сприятливих обставин, намагався розгромити останні в кількох великих битвах.

В останній декаді травня 1651 р. спливав термін перемир'я, яке, за деякими відомостями, уклали Б.Хмельницький та Я.Радзивілл до свята Духа Святого (Великдень припадав тоді на 30 березня). Тому українська сторона спробувала дипломатичними засобами подовжити нейтралітет ВКЛ і надіслала литовцям досить обґрунтовані пропозиції, мовляв: «між предками гетьмана [Я.Радзивілла] і Військом Запорозьким здавна існували взаємно-доброзичливі стосунки; у козаків ніколи не було ніякої сварки з Великим князівством Литовським, ніяких приводів до ворожих дій; образами поляків доведені козаки до боротьби за свободу, а усім іншим вони пропонують дружбу, і якщо литовці згодні на мир з ними, то вони виведуть своє військо з їхніх меж»²⁴. Але Я.Радзивілл 4 червня відкрито заявив українським послам, що розпочне військові дії, оскільки Велике князівство Литовське та Польща станowiąть одну Річ Посполиту і не можна воювати з однією з них, не маючи справи з іншою²⁵.

Як важливий привід до початку військових дій було використано активізацію козацьких рейдів на території ВКЛ весною–літом 1651 р. Останні, очевидно, були частиною стратегічного плану Б.Хмельницького на стримування військ литовського гетьмана на північних рубежах Української держави. Хоча одноча-

сно організовувалися й самовільні (не підконтрольні українському гетьману) вилазки порубіжних козаків до ВКЛ. Як сповіщалося до Москви в даний період: «Перед Николиным днем [9 травня за ст.ст.] сто человек козаков ходили в загон в литовскую сторону в Гомельской уезд и тех де козаков в селе Ериловичах литовские люди побии всех на голову»²⁶. У травні ж М.Небаба спрямував 7-тисячний загін козаків Забіли під Гомель (штурм якого розпочався 26 травня), а Шохова з 4000 козаків і 500 татар направив через Брянщину до Рославля та Кричева. Проте, незважаючи на значну підтримку білоруських селян, ці походи не дали бажаних наслідків. Загін Шохова не зміг здобути Кричева й у кровопролитних боях зазнав значних втрат²⁷. Невдало діяв і корпус Забіли під Гомелем, якому так і не поталанило здобути укріплене місто²⁸.

Невдачі козаків у Білорусі значною мірою обумовлювались активною оборонною тактикою військ Я.Радзивілла. Зокрема, довідавшись, що Гомель обложений українськими козаками, литовський гетьман відправив туди на підмогу загін Франкевича (1500 чол.), який загалом і вирішив долю битви на користь ВКЛ²⁹. Ось як про бойові дії в червні 1651 р. сповіщав сам Я.Радзивілл із бобруйського обозу в листі до великого гетьмана литовського Я.Кишки: «...У п'ятницю прийшли до Річиці, допомогу Гомелеві зараз відправляємо, а людям у Бабичах і в Хойниках знищити полк козацький, який від Бабич у чотирьох милях став, наказуємо»³⁰. Як бачимо, крім захисту білоруських міст, литовський гетьман проводив і наступальні дії проти українських полків, що захищали чорнобильський напрямок. Стратегічно важливою тут була переправа через Прип'ять у Бабичах, яку утримувала литовська застава під орудою С.Павші. Проте вирватися за Прип'ять на оперативний простір цим підрозділам військ Я.Радзивілла не було можливості, оскільки з українського боку стояли значні сили полковників Ждановича та Гаркуші, які впритул до переправи наблизили велику залого. Останніх необхідно було відтіснити від переправи. І це добре розумів сам Я.Радзивілл. У листі до короля (червень 1651 р.) він писав: «Маючи відомість, що Антон полковник окопався з кільканадцятьма тисячами в 4 милях від Бабич, щоб прогнати наших людей з сеї переправи – єдиної, що її можемо мати на Прип'яті, я вирішив удати, нібито ми хочемо заходити йому у тил, показавши йому наші хоругви в тилу, а потайки зібрати всю силу на фронті. Велів одному полкові з Хойник разом із деякими близькими хоругвами сполучитися з полком, що стоїть у Бабичах і, рушившись, спробувати щастя. Припускаю, що неприятель, покладаючись на свої сили і окопи, буде почувати себе безпечним із сеї сторони, а помітивши, що військо рушило з Бабич, певно, поспішить за ним і вони його зможуть за Божою поміччю щасливо атакувати на переправі. Коли вдасться, ми мали б усе забезпечене до самого Чорнобиля, де стоїть немало їх залого і щораз збільшується. Тоді б лишилося, зібравши військо, йти на сполучення з військом Вашої Королівської Милості, і на очах Вашої Королівської Милості, сповнити свій обов'язок»³¹. Проте одразу втілити в життя цю військову операцію не вдалося через необхідність боронитися від козацьких рейдів углиб ВКЛ.

Щоправда, згодом, як писав С.Павша, хоча «мені Антон і Гаркуша на шляху, яким до них йшов на переправах в 4000 заступили були. Але я іншим трактом пішов і через ріку Словечну зі всією компанією переправився». Під час цієї переправи українські козаки завдали відчутного удару по ар'єргарду литовських військ, а тому, як далі відзначав радзивілівський полковник: «Та засідка на них напала і хлопів і челяді убито мені більше десятка, а інші болотом над Словечною рятувалися»³².

Приходили до обозу Я.Радзивілла й смоленчани, налякані появою українських козаків під Рославлем, яким було подано в підмогу кількатисячний литовський загін Мирського. Цікаво, що зазначені події в ставці гетьмана ВКЛ, яка

в кінці червня знаходилася вже поблизу Річиці, відбувалися на очах козацького посольства, що прибуло ще 3 червня й було затримане в литовському обозі. На дивний збіг у часі «мирного» посольства й агресивних козацьких рейдів під Гомель і Рославль уже звертав увагу М.С.Грушевський³³. Це свідчило про певні прорахунки української сторони в дипломатичних стосунках із гетьманом ВКЛ та неузгодженість дій полковників на півночі України.

Тому-то козацькі послы (Пободайло, Передримирський, Кланевський) із недовірою та й не відразу були прийняті Я.Радзивіллом. У нього виникла підозра, що метою приїзду козацьких посланців було затягування часу та розвідування позицій і сил литовського гетьмана (адже саме Пободайло керував спорудженням козацьких редутів на Лоївській переправі). Тому литовський гетьман, завершуючи приготування до боїв, вирішив якнайдовше затримати посланців, щоб інформація про основні сили ВКЛ надійшла до козаків якнайпізніше. Та ще й вправно використав козацьке посольство для дезінформації захисників Лоївської переправи – відпускаючи послів, дав їм зрозуміти, що відправляє зі свого обозу великий загін (3000 чол.)* під командуванням литовського стражника Мирського під Рославль. Пересвідчившись, що загін Мирського дійсно зібрався й вирушив у похід, посланці й передали цю інформацію на Лоївську заставу. Це згодом зіграло погану службу її захисникам, оскільки останні випустили з уваги згаданий 3-тисячний загін, та і загалом послабили пильність, бо не допускали можливим переходу в наступ значно зменшених (таким чином) основних сил Я.Радзивілла. Тим паче, що остаточно не згасла й надія української сторони на нейтральність гетьмана ВКЛ.

Але запущений Я.Радзивіллом механізм війни уже діяв. Виряджаючи корпус Мирського 21 червня 1651 р. нібито на Смоленщину, насправді ж «наказав йому через р. Сож аж під Гомелем переправитися і в тил неприятелю заходити»³⁴. А сам гетьман ВКЛ зі всім військом рушив із-під Річиці берегом Дніпра вниз до Лоева, спускаючи «частину піхоти й великих гармат на байдаках водою»³⁵.

У наперед визначений із Мирським день 26 червня Я.Радзивілл «домовленої години рівно зі світанком на березі Дніпра навпроти козацьких шанців із військом став і знак подав трьома пострілами з гармат пану стражнику», який із військом за п'ять днів, зробивши великий перехід, переправився через р. Сож і непомітно наблизився до козацького табору з тилу³⁶. Розпочалася друга Лоївська битва**.

Козаки, які на світанку 26 червня побачили на протилежному березі Дніпра велике радзивіллове військо, готове до переправи, негайно вийшли з табору і зайняли укріплені шанці над водою, щоб дати відсіч неприятелю. Але в цей самий час, почувши три умовні гарматні постріли, як сніг на голову, з тилу по козаках вдарив загін Мирського. Після короткої й лютої січі останній захопив укріплений козацький табір, «а згодом і самі шанці опанував»³⁷. Значна частина козаків загинула, п'ятеро поранених вирвалося з оточення й поспішили попередити Небабу, а решта відступила вниз Дніпра до Любеча³⁸.

Наступав вирішальний момент битви. Я.Радзивілл розумів, що військо полковника М.Небаби стоїть неподалік під Ріпками, в 5-ти милях звідси й що в будь-який час воно може напасти на загін Мирського. Тому останньому наказано було зайняти оборону, а сам литовський гетьман «зараз із військом пішим переправився і коней якнайшвидше наказав переправляти»³⁹. Декілька наступ-

* *Е.Котлубай називав 2500 чол. (Зусіє... – С.168).*

** *Таким чином, бойові дії в районі Лоева розпочалися 26 червня (за старим), або 6 липня (за новим стилем), але аж ніяк не «в середині липня 1651 р.», як про це пише І.С.Стороженко (Назв. праця. – С.267).*

них годин мали вирішити все. І дійсно, «заледве деякі хоругви вершників» Я.Радзивілла встигли переправитись, як буквально «через годину зараз із Небабою полковником чернігівським, із Литвиченком ніжинським і Шумейком надзвичайно швидко» підійшло п'ятнадцятитисячне військо⁴⁰.

М.Небаба, дізнавшись від захисників Лоївської переправи, «же ляхи прийшли на те місце, де їх залога була, але небагато ляхів»⁴¹, вирішив розбити загін Мирського ще до того часу, як переправиться з основними силами сам Я.Радзивілл. Тому-то чернігівський полковник, швидко зібравши усі наявні в його таборі сили, спішно повів військо з-під Ріпок* на Лоїв, куди прибув «у полудень» того ж дня. Але, як і в першій Лоївській битві (липень 1649 р.), поспішність козацьких полководців не призвела до бажаних результатів, оскільки, спрямувавши наступ на зағони Мирського, М.Небаба випустив із поля зору основні сили Я.Радзивілла, очевидно, припускаючи, що останні ще на протилежному березі Дніпра. Але такі припущення, замість конкретних розвідувальних дій, дорого обійшлися чернігівському полковнику. Не був несподіваним цей блискавичний наступ і для Мирського, який уже був «готовий» до оборони. Із початком бою Я.Радзивілл, який уже встиг переправити на лівий берег Дніпра (за чверть милі від табору Мирського) піхоту та 3 хоругви кінноти, вдарив із флангу на військо М.Небаби, що загалом і вирішило хід битви. Як сповіщав із литовського табору сучасник: «Зразу хоругви їздні взялися до справи, на неприятеля рішуче насили й так змішали, що ті відступити мусили»⁴². Про причини поразки козаків у Літописі Самовидця повідомлялося: «Старшій козацькій Небаба, полковник чернігівській, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тоє войско литовское зломило, и много козакое порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято»⁴³. Як бачимо, непередготовленість нашвидкуруч зібраного війська, та «неуважність» козацького полководця виявилися вирішальними, про що зазначав і Самовидець⁴⁴.

Загалом тактичне розташування козацьких військ напередодні другої Лоївської битви було вдалим. На Дніпрі, поблизу Лоева, перебувала незначна застава (близько 300 чол.), а основні сили розташовувалися «задля пространности» у двох таборах поблизу Ріпок. Але в умовах швидкого розгортання подій козацькі воєначальники не змогли адекватно оцінити ситуацію й замість того, щоб згуртувати війська й організувати оборону на другому рубежі в районі Ріпок, боячись розголосу, що не втримали ввірених їм північних кордонів, вирішили будь-якою ціною виправити ситуацію. А ціна виявилася дійсно високою: «вбитими кілька тисяч полягло, між іншими й сам Небаба полковник чернігівський, як його називали козаки – «Батько»; в'язнів багато забрано, між якими небіж Небаби; писарів військових, сотників й інших козаків як Чернігівського полку, так і Ніжинського, бубни і 14 хоругв»⁴⁵.

Мужність українських козаків і полковника М.Небаби дістала високу оцінку самого Я.Радзивілла, який у листі до дружини (26 червня 1651 р.) порівнював чернігівського полковника з відомим козацьким полководцем М.Кричевським: «Небаба ... хоробро наступав на нас, але, подібно Кричевському, і сам загинув, і військо своє втратив»⁴⁶. М.Небаба дійсно бився до останньої краплі крові. В одному з листів із литовського обозу (27 червня 1651 р.) так описувалися останні хвилини життя чернігівського полковника: втративши коня, поранений М.Небаба «почав був пішо відходити, коли товариш з-під хоругви пана старости мозирського почав насідати. Там же довго боронився від того товариша і врешті межі собою зійшлися, лише той товариш зійшов з коня, якого інший відвів. На той час [М.Небабу] посікали удвох і коли його в праву руку поранили, лівою

* М.С.Грушевський неточно зазначав, що М.Небаба «рушив із Чернігова» (Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.1. – С.322).

боронився, аж його на місці забито»⁴⁷. На вбитому полковнику був «жупан атласний зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра із золотими гудзиками й таким же шнурком, шабля в оправі, перстень на пальці і хрест золотий. Товариш, що його вбив, узяв каптан, в якому було 7000 золотих – то йому князь [Я.Радзивілл] дарував, а Небабу велів поховати і висипати велику могилу»⁴⁸.

Наступного дня, 27 червня, Я.Радзивілл наказав «гармати й піхоти більшу частину з возами всіма залишити» в обозі, а сам із кіннотою рушив під Ріпки, «на ті табори Небаби і Литвичонка, які були обкопані і розташовувалися неподалік один від одного»⁴⁹. Підступивши впритул, гетьман ВКЛ «рушив пана підстолего литовського, придавши йому пана Курпського і пана Воронича й дві татарські хоругви, але козаків не застали в таборах, щоправда «живності багато там знайшли»⁵⁰. До рук Радзивілла потрапив і чималий козацький обоз – «вози з борошном, не відаючи про поразку своїх, ішли до війська козацького, при яких було 200 козаків піших із самопалами, яких, оточивши, всіх живцем взяли. Полонені оповіли, що їх було в полку Небаби 20 000, але послав 3000 під Кричев, а 2000 послав для живності, сам мав 15 000»⁵¹. Поразка в другій Лоївській битві мала трагічні наслідки для Української козацької держави й тому не могла не відгукнутися болем у серцях людей та не відбитися на настроях козацьких загонів. А, з іншого боку, втрата найбоєздатніших сил Чернігівщини й обозу з боєприпасами та фуражем робили край практично беззахисним перед армією Я.Радзивілла й відкривали стратегічний напрям на Київ, Чернігів та інші міста Сіверщини.

Деморалізовані козацькі загони не бажали вступати в бій із великою армією литовського гетьмана й відступали до Києва та Чернігова. Як писали з литовського обозу, «прийшла була відомість, що козаки не хочуть нашим досаджати, з Любеча втекли й місто пустою zostавили»⁵². Тому сам Я.Радзивілл, збираючись до Чернігова, «направив пана Підбереського з капітаном ..., щоб місто [Любеч] опанували, що й сталося; бо козаків ще там застали, але як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили і в лісі пішли; бубни й чотири хоругви відбили»⁵³.

27 червня, «відпочивши кілька годин, [Я.Радзивілл] рушив, до Чернігова бажаючи, у тому їх страху перебуваючих, ввійти, або на певну принаймні виманить битву»⁵⁴. За 5 миль від Чернігова до литовського гетьмана прибули «міщани чернігівці... піддаючись, аби їх тільки не страчено і дітей їх, а що є ще кілька тисяч парубків, які також до Небаби збиратися почали, мали були видати князю його милості», – сповіщалося у листі з литовського обозу в цей день⁵⁵.

Проте козаки, на відміну від міської верхівки, які обрали «на місце Небаби» чернігівським полковником Пободайла, зайняли рішучішу позицію й вирішили оборонятися в місті, значно укріпивши його. Тому, коли Я.Радзивілл 29 червня, «в неділю ранесенько став під містом з кількома хоругвами», то побачив, що в Чернігові «вали потужні, в яких [козаки] обозом стали і за ними огорожа міська нова (бо в той час війни постійно сипали й будували), і ті й ті обоє людьми осаджені», то зрозумів, що «не без великої шкоди» прийдеться «проводити людей до штурму». А тому він поміняв свій план і намагався маневрами поблизу міста виманити його захисників у відкрите поле. Проте навчені гірким досвідом М.Небаби, козаки не піддалися на ці тактичні хитрощі литовського гетьмана⁵⁶. Як влучно писав М.С.Грушевський: «Так виправляв новий чернігівський полковник Пободайло помилку свого «неуважного» попередника»⁵⁷.

Така ситуація одразу поставила перед Я.Радзивіллом питання: чи йти далі на Київ, залишивши в тилу великий чернігівський гарнізон, чи все ж осадити й штурмом узяти Чернігів (на що необхідно було переправити під місто великий обоз з артилерією). Так остаточно й не вирішивши для себе цю дилему, гетьман ВКЛ, як пише Самовидець, під Черніговом «нічого не вскуравши, назад повер-

нув на Любеч»⁵⁸. Туди ж наказав «возам і озброєнню з обозом приходять». Хоча попри Чернігів «боком кілька хоругв татарських і вісімнадцять значків челяді лозної придавши по товаришу від Десни пустив на Слабин*, аби лівим крилом все, що трапиться, загорнули і хлопам скупчуватися і за Десну посилку переправляти не допускали»⁵⁹. Проте і без таких заходів Чернігів залишався єдиним в окрузі місцем, де ще перебувала сильна козацька залога. Інші прилеглі території були залишені людьми, які подалися геть, не бажаючи залишатися на милість завойовникам. Тому останні «застали там пустки в будинках, але в полях багато збіжжя та худоби і військо значно поживилося», – як писали з литовського обозу⁶⁰.

Загалом опис подій, пов'язаних із перебуванням військ ВКЛ під Черніговом базується переважно на відомостях литовської сторони, які місцями видаються односторонніми й тенденційними (дехто з литовців писав навіть у Варшаву про звияжне здобуття міста). Натомість, козацькі свідчення (які загалом є досить рідкісним явищем) суттєво доповнюють і уточнюють фактологічний бік проблеми, бо в останніх знаходимо не лише опис таких собі розвідувальних герців супротивників, але й чіткі твердження, що «под Черниговом у козаков с гетманом Радивилом был бой и литовских людей... побили многих, и на бою взяли две пушки огненные да три пушки полковых. И литовские де люди от Чернигова отступили»⁶¹.

На початку липня 1651 р. Я.Радзивілл, який перебував з обозом під Любечем, уже почав розуміти, що сил для повномасштабних бойових дій на півночі України в нього недостатньо. Оскільки для успішного наступу на Київ литовській армії частину необхідно було залишити для оточення Чернігова, а також zostавити залоги в Любечі, Лоеві, Кричеві, щоб забезпечити свої комунікації та, в разі потреби, шлях для відступу. У листі з-під Любеча до Я.Кишки (від 3 липня 1651 р.) литовський гетьман сповіщав, що мусить дробити своє військо, бо «посполитого рушення до сих пір не видно, за винятком Новогрудського воєводства». Тому Я.Радзивілл прохав Я.Кишку, аби той «гарячими універсалами» спішно збирав із воєводств ВКЛ посполите рушення й направляв до Річиці й далі «на границю [з Україною] для цілої ойчизни заспокоєння». Сам же литовський гетьман проводив розвідку, «чекаючи на язика доброго на шпигів відправлених», а 8 липня «виправив чату добру за Чернігів до Седнева ... пана підстолего литовського, пана оберштер лейтенанта Ганскопфа, пана майора Нольда, пана старосту радунського і кілька інших хоругв»⁶².

Розуміючи, що така затяжна перерва не на його користь у даний час, думається, Я.Радзивілл приймає рішення десь у десятих числах липня «з гарматами» розпочати облогу Чернігова. Але все змінила ситуація, що склалася на Овруцько-Чорнобильському напрямку наступу військ ВКЛ.

Козацькі полковники Гаркуша й Жданович, які до цього успішно відбивали атаки С.Павші й не пропускали його загони через Прип'ять, дізнавшись про розгром військ М.Небаби, вирішили на початку липня відступати до Києва. Оскільки необхідно було не лише зміцнити військами давню столицю, але й не дати основним силам Я.Радзивілла (лівим берегом Дніпра) раніше від них підійти до міста, а, можливо, і зайти в тил козацьким полком. Ведучи жорстокі бої з військами присланого Я.Радзивіллом під Чорнобиль литовського стольника Гонсевського (під команду якого передавався й полк у Бабичах), «Гаркуша зі своїм полком... з місяця рушив і пішов до Києва»⁶³. Згодом, як сповіщали з литовського обозу, відійшов із-під Чорнобиля і А.Жданович із полком «зачим чорнобильці ворота нашим відкрили і решту козаків Смальському, який був туди посла-

* М.С.Грушевський чомусь називає «Слабунь» (Назв. праця. – С.326).

ний, видали; той же задню сторожу там ще зоставивши, сторожу козацьку знищив, кілька сотень вбив і значних в'язнів узяв»⁶⁴.

Об'єднавши свої сили, полковники Жданович і Гаркуша вирішили зайняти оборону на переправі через ріку Ірпінь (права притока Дніпра) поблизу Димера, «в п'яти милях від Києва». На березі ріки укріпили козацький табір та викопали шанці. Туди ж направився восьмитисячний литовський корпус Гонсевського, який, за Й.Срlichem, «прямував до Києва, а наблизившись до Димера, в 5 милях від Києва, зупинився там, розсилаючи загоны». Гонсевський пізніше у своїй реляції зверхньо писав, що «козацькі полковники, урятувавши себе і недобитків, втекли до Києва». Інші джерела твердять, що полки Ждановича й Гаркуші мужньо вели бої на Ірпінській переправі, захищаючи довжелезний міст та новозбудовані шанці. Саме тут склали свої голови чимало козаків, у тому числі й вправний воєначальник – осавул Воропай. Про бої, які велися під Димером із 7 липня 1651 р., так сповіщав російський посол Г.Богданов: «Киевский полковник Онтон с козаками, не допуская польских людей до Киева, встретил за 15 верст и польские люди с казаками учинил бой, и бились вовесь день. И козаки польских людей побили и до Киева их не допустили... и с ляхами бой у него [Ждановича] был неодинова и до Киева польских воинских людей не допускал»⁶⁵. Дане свідчення цілком заперечує захоплючі оповіді сучасників із литовського табору, які занадто прикрашали свої перемоги та применшували ратні справи козаків. Тому тут слід поставити під сумнів висновки тих дослідників, які писали про пасивність А.Ждановича в оборонних боях. Навпаки, думається, слід підкреслити зваженість та правильність тактики Гаркуші й Ждановича, які, знекровлюючи ворога в оборонних боях, уміло вели війська й величезний обоз, не даючи можливості себе оточити й не відкриваючи дороги на Київ.

Затримавши переважаючі сили Гонсевського під Димером, козацькі війська, спаливши великий міст через Ірпінь, відступили до Києва. І це теж був вірний крок, оскільки лівобережжям до Києва уже прямував сам Я.Радзивілл, який у будь-який час міг переправитися через Дніпро, і, відрізавши Гаркушу та Ждановича від міста, оточити й знищити їх. Це було б дійсно катастрофою, оскільки практично останній великий корпус Української держави припинив би своє існування, і беззахисним залишився б не лише Київ, а й уся козацька Україна. Тому Жданович і Гаркуша вірно визначили своє головне стратегічне завдання – це збереження армії ціною територіальних поступок і знекровлення ворога в оборонних боях. Необхідно було виграти час.

У першій половині липня все вирішували тижні, а то й дні. Б.Хмельницький, який перебував у Павлоччі десь із 3 по 7 липня, і куди до нього дійшли вісті про поразку під Берестечком та розгром М.Небаби, уже розсилав універсали по Україні із закликами до народу підніматися на боротьбу із загарбниками. Як писалося в «Літописці» Йоахіма Срлича: „Гетьман їх Хмель почав універсали розписувати аби гуртувалися», а тому на заклик багато людей відгукнулося – «молоді й старі, незважаючи, що косовиця і жнива наступають»⁶⁶. Хоча реально військовими силами допомогти захисникам Києва на той момент гетьман України не міг.

Водночас Я.Радзивілл скасував призначений на 10 липня великий штурм Чернігова, в якому «замкнулося недобитків Чернігівського полку, також з Ніжина, Борзни, Батурина, Мени, просто з усієї Сіверщини більше як 40 000 козаків»⁶⁷, залишив біля міста залог, а також, «покинувши застави в Любечі й Лоеві, рушився зі всім військом до Києва»⁶⁸. Це рішення було прийняте 15 липня, а сам похід розпочався наступного дня. Частина обозу, гармати й угорська піхота були відправлені на байдаках водою. Основне ж військо з кіннотою чисельністю близько 10 000 чол. рушило суходолом і, подолавши за тиждень багато річок і рік («одного дня [литовці] п'ять мостів собі побудували, другого дня

сім разів плавали»), 22 липня об'єдналося із загонами Гонсевського під Вишгородом (який було розорено), «у 3 милях від Києва»⁶⁹.

Тим часом тривога, яка з'явилася в киян після поразки війська М.Небаби, переросла у відкриту паніку після відступу загонів Ждановича і Гаркуші з-під Димера. Вже в десятих числах липня, як писав очевидець, «київські міщани свої пожитки з Києва вивозили й самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнім. Утікаючи й пожитки вивозячи, з великого страху одні одних топтали і між ними в Києві на вулицях і на перевозах була велика тіснота». Інший сучасник подій додавав, що захисники міста відступали «з Києва зі всіма пожитками до Трипілля, від якого з часом знову повернулися до Києва»⁷⁰.

Київське духовництво теж зайняло нерішучу позицію. Ієрархи церкви – київський митрополит та киево-печерський архімандрит – не лише не благословили козацькі загонами на захист міста, а навпаки, писали до київського полковника А.Ждановича, «сильно прохаючи..., нехай би він в Києві проти поляків більше не стояв, а вийшов би геть, а митрополит вишле до Радзивілла своїх посланців»⁷¹. І дійсно, 14 липня до литовського табору «світлішим, ясновельможним, вельможним, урожоним їх милості панам регіментарям його королівської милості війська Великого князівства Литовського й усьому рицарському колу» було надіслано листа, в якому «найнижчий посилаючи уклін, слізно просили» помилувати місто й людей «Йосип Тризна архімандрит киево-печерський, Сильвестр Косів митрополит київський і галицький, бурмистри, радці міста Києва»⁷².

Крім того, як писав тоді сучасник, кияни «всякого стану люди, духовні й світські, хочуть бути в підданстві і всій волі королівській, а що козаки проти короля стоять, і війну ведуть, і Києвом володіють – це чиниться не з їх волі... стало відомо, що митрополит послав до Радзивілла свого посланця, дуже прохаючи його, щоб він прислав своє військо для охорони Києва»⁷³. У таких умовах А.Жданович «полковник із застави зійшов з козаками і став у двох милях вище Києва»⁷⁴, і одразу ж повідомив Б.Хмельницькому в Корсунь про свій відхід та позицію міської верхівки. На що гетьман України відповів суворим наказом київському полковнику захищати Київ «потому, что он то учинил недобро: самой стольной город й церкви Божии, и святые мощи откудова православная христианская вера зачалася и возсияла яко солнце, выдал в лядские и еретические руки на поруганье»⁷⁵. І навіть пригрозив А.Ждановичу «войсковым каранем» за те, що «он Киев покинул без его гетманского росказания»⁷⁶. Митрополиту Б.Хмельницький теж послав гнівного листа, в якому засудив його позицію щодо козаків і вказав, що «ему, митрополиту, смерти бояться не годитца, хотя за православную христианскую веру и постражет, и он от Господа Бога венец воспримет»⁷⁷.

Отримавши таку відповідь, Жданович і Гаркуша зрозуміли, що, незважаючи на обіцяну Б.Хмельницьким допомогу, захищати місто доведеться своїми, значно ослабленими в оборонних боях, силами. Тим часом війська Гонсевського 23 липня підійшли «до Києва і стали обозом на Блоню [Оболоні]», а Я.Радзивілл з усім військом підступив до Києва 24 липня і з 1000 вершників виїхав на розвідку місцевості та «на допомогу Гонсевському й усьому війську, байдаками прислав піхоти Дніпром півтори тисячі і сам поспішав». У ці ж дні* почалися перші сутички з козаками, які навіть робили вилазки проти литовських загонів. У ході боїв на передмісті було спалено близько півсотні будинків. Побачивши, що місто захищається, Я.Радзивілл почав готувати серйозний штурм, плануючи організувати наступ із трьох боків. Частина війська ВКЛ була направлена з найзручнішого боку до собору Святої Софії, підрозділи Шварцкоффа й Полубинського (15 хоругв) – старою вишгородською дорогою, а піхота під ко-

* М.С.Грушевський чомусь писав, що «наступ на Київ призначався на 4 січня» (Назв. праця. – С.329).

мандою Пшипковського мала байдаками підпливти по Дніпру під місто й наступати берегом. Горецькому було наказано підготувати артилерію й на світанку наступного дня подати сигнал до штурму⁷⁸.

Гаркуша й Жданович, які протягом дня відбивали атаки військ Я.Радзивілла, не дочекавшись підмоги та запобігаючи можливому оточенню в місті, увечері відступили з Києва: «Того ж дня із середини на четвер о першій годині ночі, подавши між собою сигнали, дали кілька гарматних залпів» та залишили місто. Як оповідав Самовидець: «З козаками и міщане киевские уступили суднами вниз Дніпра ку Переясловлю, Черкасом и к ним инним містам коло Дніпра, где могли пройти байдаками и инними суднами»⁷⁹. Тому драгуни полковника Корфа, вислані на розвідку, уже не застали в Києві його захисників, окрім кількох десятків міщан, які забарилися з від'їздом.

Із залишеного козацьким військом Києва, назустріч Я.Радзивілла, демонструючи прихильність та повагу, виїхав митрополит С.Косів із супроводом, прохаючи гетьмана ВКЛ помилувати місто й церкви. На що гетьман відповів вимогою до магістрату Києва відновити присягу підданства королю й видати гармати, корогви та ключі від міста. На підкріплення досягнутої домовленості Я.Радзивілл залишив у себе у заручниках «czernca starszego akademiej kijowskiej» та пообіцяв наступного дня мирно ввійти в місто.

25 липня Я.Радзивілл тріумфально в'їхав через Золоті ворота до Києва. Як писалося в тогочасній реляції: «Зустрічали його митрополит і архімандрит печерський з усім духовним чином... Війт із писарем клали князеві під ноги корогви й ключі городові віддали, і зложили наново присягу. Князь заїхав до Святої Софії й митрополит з усім собором служив молебень і співали: «Тебе Бога хвалимо»⁸⁰. Литовське військо стало «табором під містом, між Св. Софією й Печерським монастирем», а сам Я.Радзивілл розмістився в палатах митрополита. За іншими відомостями, литовський гетьман наказав розташувати свій обоз «коло Софії в старосвятських валах, а сам князь у самому Софійському монастирі, в покоях митрополита спочинок мав і в них зупинився»⁸¹. У наступні дні Я.Радзивілл відвідав Печерський монастир, де встановив потужну варту. Так закінчився перший етап битви за Київ.

Науковці по-різному оцінювали роль козацьких полковників Ждановича й Гаркуші в обороні Києва. Одні, піддавшись впливу тенденційних реляцій із литовського обозу, змальовували пасивність козацьких воєначальників в оборонних боях, твердили, що основною причиною бездіяльності полковників була позиція верхівки духівництва. І все ж, думається, що захисники Києва зробили в тих умовах усе, від них залежне, і скільки могли захищали місто. Проте сил для тривалої оборони Києва від великої й добре вишколеної армії ВКЛ у київського полковника було дійсно недостатньо. Саме місто (на відміну, наприклад, від Чернігова) теж було мало придатним для оборонних боїв, бо, як писав той же Г.Богданов: «В Киеве города и крепостей никаких нет и в осаде сидеть от воинских людей негде»⁸². Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана України через бої під Берестечком теж не було підстав. Хоча Б.Хмельницький і розпорядився направити підмогу А.Ждановичу, але виконати вчасно дане розпорядження не вдалося, бо мобілізація козацького війська лише починалася. Розраховувати на киян, які б могли суттєво поповнити лави захисників і допомогти зміцнити міські фортифікації, теж не доводилося, оскільки вони здебільшого залишили місто. Таким чином, думається, дані обставини стали головною причиною того, що А.Жданович вирішив під загрозою оточення в порожньому місті й знищення своїх сил відступити.

Іншим моментом, який спонукав київського полковника до вказаних дій, стали увіщування митрополита та печерського архімандрита. Але це, думається, не було основною причиною відступу козацького війська, як це відзначають

дослідники. Прохання ієрархів церкви, якщо й мали певне значення, то не головне, оскільки й сам Хмельницький у своїх листах засудив подібну позицію. А.Жданович добре розумів, що відповідати за відступ із Києва йому доведеться перед гетьманом України і «прикритися» при цьому проханнями митрополита не вдасться. Для цього в київського полковника повинні були бути більш вагомі аргументи. І вони були, думається, приблизно такі: краще впустити ворога в спорожнілий Київ і примусити оборонятися в малоприсадибному для цього місті, перерізавши всі комунікації, а при нагоді й штурмом оволодіти Києвом, аніж втратити військо та відкрити шлях Я.Радзивілу в глиб козацької України, де Б.Хмельницький проводив мобілізацію нової армії. Дана аргументація, певно, була задовільною для гетьмана й генеральної старшини, оскільки в подальшому А.Ждановича не лише не покарали, але й не відсторонили від командування військами в наступних боях за Київ.

Вступ армії Я.Радзивілла до Києва не віщував місту нічого доброго. Люди навіть за природними прикметами намагалися завбачити подальші події. Цікаву деталь занотував у своїй «Хроніці» шляхтич Й.Єрлич: «У тому ж місяці [липні] солов'ї співали й зозулі кували кілька тижнів, над звичай свій природній». Це, за народними віруваннями, віщувало нещастя, оскільки вважалося, що зозулі кують не далі свята Петра й Павла (29 червня за ст. ст.). І дійсно, після перших днів спокійного перебування в Києві радзивілівці згодом перейшли до грабунків, насильств, пюндрування церков та монастирів. Зокрема в діаріуші з польського обозу від 24 серпня сповіщалося «про спалення й спустошення Києва, і яка велика здобич війську литовському дісталася, як грішми, так і іншими речами руховими, що на мільйони рахувати потрібно, бо у трьох купців тільки 160 тисяч знайшлося, а ще в інших сріблом, клейнодами»⁸³.

За свідченням киян, у місті було спалено 5 дерев'яних церков (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Святого Василя, Святого Пророка Іллі, Святого Богоявлення) та 1 кам'яну (Пресвятої Богородиці). Решту церков і монастирів Києва було спустошено, знято й завантажено на байдаки всі церковні дзвони, пограбовано цінні речі (ризми, чаші, хрести, ікони й т.п.). Зокрема, літописець так занотував деякі деталі київських пожеж: «Згоріло будинків більше двох тисяч і кілька церков, а саме: на ринку – Святої Пречистої, в якій книги ґродські й земські зберігалися, усі пропали; монастир жіночий святого Флора; церква Миколи Доброго; кляштор бернардинський і дзвони пропали»⁸⁴.

Значних збитків Києву завдали пожежі, які декілька разів спалахували під час перебування армії ВКЛ у місті. Про одну з них, яка була 6 серпня, так сповіщали очевидці з литовського обозу в Києві: «Показався вогонь над Дніпром і близько 60 будинків із землею зрівняв»⁸⁵. Ще більша пожежа сталася 7 серпня. Вона навіть вразила одного з вояків армії Я.Радзивілла: «Знову показався вогонь опівдні такий страшний, якого ніде не бачив. Згорів костел отців бернардинів із кляштором [монастирем], школи, церква вірменська, дві муровані стародавні дизунітів: одна Троїці Пренайсвятішої, друга ще від Володимира князя київського заложена. Самих будинків шляхетських близько 300. Приступив над вечір такий страшний вихор, що нам з гори пекло або Содом і Гомора бачилося. Знищено було б і обоз наш, коли б на високій горі не був закладений, також речі й товари, бо всі крами погоріли»⁸⁶. Магістрат у листі про «спустошення Києва за приходу Радзивілла з військом» так підсумовував перебування останніх у місті: «Під той час вигорів увесь город із невеликими виїмками..., всякі справи вікопомні і окраси міські разом із церковними речами погоріли»⁸⁷.

У літературі по-різному визначали винуватців цих київських пожеж⁸⁸. Думається, доклали до цього руки й військо Я.Радзивілла, які, шукаючи свавільників та багатства, забрані козаками з розгромлених раніше польських обозів, і самі вдавалися до чималих грабежів, а потім замітали сліди вогнем.

Є підстави, щоправда, думати й про те, що козацькі війська теж були ініціаторами підпалів. Це, до речі, не суперечило й загальній тактиці козацької боротьби. Адже, як відомо, на шляху свого відступу до Києва козаки неодноразово залишали спалені села (як чорнобильське село Корогут), міст через Ірпінь поблизу Дніпра, оболонське передмістя Києва. М.І.Костомаров наводив навіть приклад, коли один киянин сам запалив свій будинок і кинувся у вогонь⁸⁹, пояснюючи це домовленістю козаків із городянами про спільну боротьбу із загарбниками. Проте чи було це частиною плану боротьби козацьких полковників, чи лише свідченням відчаю киян в умовах насильств та грабунків військ Я.Радзивілла, факт залишається фактом: і козаки, і міщани вповні могли ініціювати пожежі, щоб «викурити» завойовників із Києва. Тим паче, що останні, налякані розмірами пожеж, неодноразово гасили вогонь: 6 серпня «костел Св.Яцка було піхотою [литовською] оборонено», а 7 серпня «костел отців домініканів цілим зостався, бо племінь у куполі загасив один вояк [радзивіллівець]»⁹⁰. Та й перебувати військам ВКЛ у значною мірою спаленому й закуреному місті було з кожним днем усе важче, оскільки запасів фуражу та їжі залишалося все менше, а відправлені обози челяді в київських пригородах все частіше потрапляли в руки козацьких загонів.

Загалом захоплення Києва військами ВКЛ, як справедливо відзначали В.А.Смолій та В.С.Степанков, «стало найкритичнішим моментом на даному етапі Визвольної війни»⁹¹. Проте зазначимо, що здача Києва завдала більше втрат морального плану й аж ніяк не означала реального програшу війни. В умовах, коли навколо міста діяли чималі козацькі підрозділи А.Ждановича, Ф.Гаркуші та інших полковників, подальше просування військ Я.Радзивілла в глибоку козацької України було неможливе. А це в той час було найголовнішим. У тих критичних умовах (наступ чималої польської армії, захоплення Києва, здирства та розбій загарбників) значного піднесення набула й народна боротьба. І саме партизанська війна на шляху польської армії та блокування військ ВКЛ у Києві дали можливість Б.Хмельницькому швидко зібрати велику армію. На початку серпня гетьман уже мав близько 15 000 козаків із гарматами, не рахуючи полків поблизу Києва, Вінниці, Білої Церкви, Чернігова⁹². Уже на початку серпня Б.Хмельницький веде активні бойові дії проти коронного гетьмана М.Потоцького поблизу Фастова, що згодом зупинило просування польської армії на з'єднання з військами Я.Радзивілла. Одночасно київський полковник готувався штурмом оволодіти Києвом. Тим паче, що йому на допомогу Б.Хмельницький уже надіслав козаків Білоцерківського та Уманського полків⁹³.

Для комплексного наступу на Київ до міста підтягувалися все нові козацькі сили. На підсилення полків Ждановича й Гаркуші прибули також 3000 корсунських козаків Мозири та 2000 татар. Проте не дочекавшись ще «2000 піших, що мали прийти через Дніпро і 5000 кінноти», щоб «усі злучившись, і з переду, і з тилу, і від води, і від лісу» на обоз литовський вдарити, корсунські козаки передчасно вступили в бій із загоном Нольда. Ось як про це сповіщали з литовського обозу 7 серпня: «Того ж дня відправлений був на варту пан Нольд, який, ставши коло Золотих воріт київських, побачив на пагорбі козаків із Корсуня від Хмельницького посланих, які з татарами коло млина близько 40 чоловік челяді вбили і вози наші пограбували. Зараз тоді на тривогу вдарено»⁹⁴.

Корсунці, яких було 3000, та декілька сот татар вдарили на литовський загін, який змушений був відступити до основного обозу. І тут Мозира припустився тактичної помилки. Замість того, щоб узявши «язиків» та трофеї, повернутися через р. Либідь до основного козацького табору, він, окрилений успіхом, почав переслідувати Нольда аж до литовського табору. Тобто, передчасно почав атакувати основні сили Я.Радзивілла, за що дорого поплатився. Проти корсунців Я.Радзивілл зразу вислав драгунів та декілька хоругв кінноти під командою

О.Полубинського. Як згодом писав про це до пана Краківського в листі литовський гетьман, що козаки «з яким поривом так близько були підійшли, так і назад відступили поспіхом»⁹⁵. Проте до найближчої переправи через Либідь було 2 милі й тому козаки лише підійшли до неї, але переправитися не встигли. Як писали з литовського обозу 7 серпня: «тільки татари за переправу втекли», а «козаки спішившись, на собі наших трохи тримали» й «чималу частину наших постріляли й частину позабивали»⁹⁶. Бій біля мосту через Либідь тривав цілий день і «аж над вечір, коли підійшли драгуни й коли їм (козакам – А.Г.) раз і другий із мушкетів дали залп» та ще «хоругву одну в диму тому переправили через міст», то відступ козацьких загонів перетворився на безладну втечу. Я.Радзивілл згодом писав: «Більше як на дві милі їх гнали, густо трупи кладучи, тих, які на болото пішли, драгуни й челядь спішена дали кінчили» і «під тисячу неприятелів убивши, під сто живцем припровадили»⁹⁷. Пізніше, 12 серпня, у листі до короля, повідомлялося, що після цієї битви в полон було взято «30 добрих козаків та 4 татар», та й загалом, що «і нога їх (козаків – А.Г.) була б не втекла, коли б ніч кінця битві не поклала»⁹⁸.

Слід зазначити й ту обставину, що такого розгрому вдалося б уникнути, якби татарська кіннота підтримала відступ козаків на переправі. Але цього не сталося. Як писали з литовського обозу, у битві взяло участь всього 150 татарських вершників. Решта ж, близько 2000, стояла «у селі одному в кількох милях і виглядали чим кінчиться бій», а «побачивши, що наші міст взяли заледве раз і другий стріли свої випустили і зразу втекли, полон, однак, забравши з собою»⁹⁹.

Таким чином, неузгодженість дій козаків, кмітливість литовських воєначальників і пасивність татар провалили всю військову операцію по звільненню Києва 7 серпня 1651 р.

Проте тривога в київському таборі Я.Радзивілла все зростала. Прислані Б.Хмельницьким під Київ багатотисячні загони козаків ясно свідчили, що сили українського гетьмана реально збільшилися вже на першу половину серпня. А значить, розповіді взятих у полон під час штурму Києва 7 серпня козаків, що Хмельницький усе зробить, аби не допустити, щоб «військо литовське до з'єднання з коронним прийти мало»¹⁰⁰, були реальними. Розтрачені під час останнього козацького штурму боєприпаси та фураж поповнювати ставало все важче, оскільки практично всі комунікації контролювалися козацькими загонами. Як писав із Києва 24 серпня Л.Білобжовський: «Козаки... нам кожен день челядь під Києвом ловлять»¹⁰¹. У той же час до табору Я.Радзивілла надходили тривожні відомості, що на кінець серпня «все сильніший неприятель і вже має близько 60 000 козаків, орди 15 000, а щогодини з Криму чекають 30 000»¹⁰². Тож із кожним днем у війська литовського гетьмана залишалося все менше шансів узагалі вирватися з оточеного козаками міста.

Тривожила литовського гетьмана й інформація про активізацію козацької боротьби на півночі України, оскільки зібрані в Чернігові під командою Пободайла значні сили повели наступ на литовські залоги в Любечі, Кричеві й інших містах та знову розпочали руйнівні рейди в глиб ВКЛ. Як сповіщав із Мозира в серпні 1651 р. шляхтич Силіч: «І до сих пір любецьке військо (якого є 4000 із паном Францкевичем старостою мозирським) в оточенні зостається від» козаків, а «тут, у Брагиню, козаків повно, в Загалю міст спалили і самих їх повно всюди»¹⁰³.

Тому, поки шлях відступу армії Я.Радзивілла не був остаточно перерізаний, литовський гетьман вирішує пробиватися на північ у межі ВКЛ, везучи байдаками по Дніпру награвовані в Києві трофеї.

Із цією метою Я.Радзивілл веде інтенсивні переговори з М.Потоцьким, хоругви якого 16 серпня ввійшли у Фастів, пропонуючи останньому зайняти Ки-

ів замість литовського війська. Реально оцінивши все зростаючі козацькі сили, коронний гетьман відкинув цю пропозицію, як і план Я.Радзивілла наступати на війська Б.Хмельницького в Білій Церкві та полки Ждановича й Гаркуші в Трипільлі. І хоча польська й литовська сторони розуміли, «що йому (Я.Радзивілли – А.Г.) Дніпра й байдаків своїх відступати не годиться», але все ж зійшлися на думці, що єдино можливим шляхом продовження війни в даних умовах є об'єднання військових сил¹⁰⁴.

Із метою реалізації наміченого плану Я.Радзивілл наполегливо прохає М.Потоцького, щоб той на Б.Хмельницького «якнайшвидше наступав і розірвання сил (козацьких – А.Г.) чинив», а також ар'єргард свого війська «на Обухів, Копачів, Мотовилівку до Василькова виправив та й про нього, як і про себе якнайшвидше дав відомість»¹⁰⁵.

Узгодивши всі деталі, 23 серпня Я.Радзивілл на чолі двотисячного загону вирушив у напрямку Василькова на зустріч із коронною армією, залишивши в Києві основні сили й обоз. Однією з причин походу литовського гетьмана до М.Потоцького була й участь у переговорах із козацькими посланцями, на які армія ВКЛ покладала значні надії. Зокрема, у листі шляхтича Лукаша Білобжеського з Києва від 23 серпня (останній служив у хоругві литовського стольника) сповіщалося: «з козаками трактату без малого не дійшли, що дуже на це схоже, пан Краківський із військом на них не назирає, прислав до пана гетьмана (Я.Радзивілла – А.Г.), просячи на трактати з козаками, яко ж пан гетьман з 2000 йде до коронного війська, а тут усе військо в Києві залишає»¹⁰⁶. А інший литовський шляхтич Збігнев Морстин у листі з Києва (23 серпня) прямо писав: «Якщо договору (з козаками – А.Г.), до якого йде, укладено не буде, дамо собі сильно по лобі»¹⁰⁷.

25 серпня, як писали в діаріюші з польського обозу поблизу Василькова, «пан Краківський з кавалькадою натрапив у полі на князя Я.Радзивілла з великим обозом військовим»¹⁰⁸, якому влаштували блискучий прийом Потоцький та Калиновський. Щоправда, у той же день надвечір «пан гетьман (Калиновський – А.Г.) у 4 полках кінноти і 1000 піхоти, виявивши (за 3 милі від Василькова – А.Г.) табір козаків, що прямували до Дніпра, уранці (26 серпня – А.Г.) штурмувати почав і за 3 години здобув. Лягло їх щонайменше 3000»¹⁰⁹. Що це був за козацький табір? Дослідники, ідучи за Е.Котлубаєм, припускають, що це прямував на Київ із 5000 козаків Василь Золотаренко¹¹⁰. Але є й інші відомості. Зокрема, у листі віленського стольника з-під Василькова писалося, що в таборі було не 5000, а «7000 виборних козаків із доброю зброєю й трьома гарматами»¹¹¹. Та й очолював, думається, цей корпус, що базувався поблизу Трипільля, як відзначав М.С.Грушевський, київський полковник А.Жданович¹¹².

Зазначена поразка не лише провалила другу комбіновану спробу звільнення Києва від військ ВКЛ, але й поставила під удар корпус Гаркуші, який мав одночасно наступати на місто від Дніпра, оскільки полонені під час бою козаки оповіли полякам, що «намір їх був злучитися з тими, що вже готові човни мали й хотіли на байдаки литовські під Києвом ударити, а потім військо литовське осадити»¹¹³. Тому жмудський староста, який тоді перебував у війську Калиновського, до київського обозу «на той час дав зразу знати до своїх, аби були обережні від тих, що водою мали наступати на Київ»¹¹⁴. І дійсно, 27 серпня, не відаючи про поразку А.Ждановича, флотилія Гаркуші «яко домовленість мали, із гори Десною рікою спустившись, долом від Микільського монастиря наступила на Київ і на байдаки литовські; там потужно стріляючи з ними литовці» бій мали¹¹⁵.

Протягом кількох днів воєначальник Комаровський, який очолював військо ВКЛ після від'їзду з Києва Я.Радзивілла, успішно відбивав козацькі атаки (останнім вдалося «урвати [відбити] два байдаки литовські»). Тим паче, що на підмогу литовській армії «пан Краківський послав пана Сокола з кільканадцятьма хоруг-

вами»¹¹⁶. Уже перед самим відступом литовського війська з Києва «козаки почали були з островів дніпровських» нападати і ще «три байдаки литовські урвали», хоча й самі втратили «дев'ять човнів із людьми». 1 вересня, як сповіщали з польського обозу, «пан Сокол повернувся від війська литовського з Києва, яке вирушило вже звідти, бо Хмельницький двох козаків прислав, наказуючи своїм людям припинити бої. Ці ж два козаки до Лоева й Любеча їхали, оголошуючи про перемир'я, аби козаки від облоги там тих полків литовських відступили»¹¹⁷.

Скориставшись перемир'ям, війська ВКЛ поспішили з Києва на з'єднання з коронною армією, яке відбулося 3 вересня* під Германівкою: «салютували гарматами тричі від обидвох військ, із великою радістю сердець рицарських, а пострахом неприятелю, бо при козацьких послах війська об'єднувалися», – сповіщав сучасник із польського обозу¹¹⁸.

Ось так завершився похід армії Я.Радзивілла на Київ. Де, як влучно писав М.С.Грушевський, «коронні регіментарі мусили рятувати литовських триумфаторів, що так необачно загналися [в Україну] слизькою стежкою Болеславів»¹¹⁹ (у даному випадку вчений натякає на вимушений відступ із Києва польського короля Болеслава I Хороброго (1018 р.) під натиском дружинників Святополка Ярополчича й аналогічний відхід військ короля Болеслава II Сміливого (1069 р.).

У подальшому після затяжних переговорів та перманентних боїв українських військ із польсько-литовською армією, в умовах, коли звільнити українські землі в Б.Хмельницького не було достатніх сил, а поляки не могли остаточно розгромити козацьку армію, 18 вересня було підписано Білоцерківський договір. Цей договір звузив територію Української козацької держави до розмірів Київського воєводства, а чисельність реестру скоротив до 20 000.

Узагальнюючи викладений матеріал, зазначимо, що після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.), оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України та подальша битва за Київ влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни фактично врятували від знищення козацьку державу. І хоча українські полки змушені були 25 липня 1651 р. здати Київ, проте завоювальники вже не могли швидко просуватися на південь козацької України, оскільки війська захисників були врятовані, а активні військові операції не лише скували литовську армію в місті, але й змусили її згодом рятуватися відступом і з'єднанням із коронним військом. Виграний час дозволив Б.Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовським військам досить чисельні козацькі полки, підняти дух українського війська, а, головне, добитися збереження й визнання Української держави.

¹ Терлецький О. Козаки на Білій Русі в роках 1654–1656 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1896. – Т.14. – С.1–30; Смирнов Я.И. Князь Януш Радзивилл и его Киевский поход 1651 г. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. – Екатеринослав, 1908; Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – К.; Відень, 1920. – С.220–254.

² Марченко М. Борьба России і Польщі за Україну (1654–1664 pp.). – К., 1941; Мальцев А.Н. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–1655 pp.) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сб. статей. – Москва, 1954. – С.264–306; Казаченко А.И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. – Москва, 1954; Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (втор. пол. XVII–XVIII вв.). – Минск, 1974; Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. – Москва, 1974; Абецедарский Л.С. Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины

* Датування вказане за старим стилем, або 13 вересня – за новим, але аж ніяк не «13 серпня 1651 р.», як це пише І.Стороженко (Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – С.268).

XVI–XVIII вв. – Минск, 1978; Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. документов и материалов. – Т.2. – Минск, 1960.

³ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; *Їх же.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993; *Їх же.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1995; *Горобець В.М.* Білорусь козацька. Полковник І.Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – 98 с.; *Його ж.* Проблема політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі як вузол українсько-російських суперечностей // Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001. – С.151–177; *Його ж.* Проблеми збереження козацької займанщини на білоруських землях у стосунках із Варшавою та Москвою (вересень 1658 – грудень 1659 р.) // Там само. – С.210–220; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.796–861; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.107–162; *Горобець В.М.* Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформації регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.16–47; *Гурбик А.О.* Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – №3–4; *Його ж.* Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7. – С.69–78; *Його ж.* Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // „Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Ф.П.Шевченка. – Т.2. – К., 2004. – С.205–232; *Його ж.* Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С.34–37; *Його ж.* Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К., 2005. – С.315–334.

⁴ *Rachuba A.* Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655–1661 // Lithuania. – 1994. – 2 (11); *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997; *Koszarzecki K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі – Вип.5. – К., 2005. – С.359–391; *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа: (1655–1657 гг.). Документы, исследования. – Москва, 1994; История внешней политики России конец XV–XVII вв. (От свержения ордынского ига до Северной войны) / Отв. ред. Г.А.Санни. – Москва, 1999; Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва, 2000; *Саганович Г.* Невядомая вайна: 1654–1657. – Минск, 1995.

⁵ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1861. – Т.III. – С.455; *Смирнов А.И.* Указ. соч. – С.260–261.

⁶ Там же; *Мицик Ю.* Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн.2. – К., 2004. – С.120–136.

⁷ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – №156. – С.406.

⁸ Цит. за: *Смирнов А.И.* Указ. соч. – С.260–261.

⁹ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – №165. – С.423.

¹⁰ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп.3. – Спр.19. – Арк.52, 54; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах (далі – ВУР). – Т.3. – Москва, 1954. – №19. – С.58.

¹¹ Цит. за: *Смирнов А.И.* Указ. соч. – С.260.

¹² Акты ЮЗР. – Т.III. – С.455.

¹³ Там же. – С.451.

¹⁴ Starożytności historyczne polskie. – Т.1. – Kraków, 1840. – S.314.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Документы об освободительной войне украинского народа. – №167.

¹⁸ Starożytności... – S.315.

¹⁹ Ibid.

- ²⁰ *Grabowski A.* Ojczyznie spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.2. – Kraków, 1845. – S.108–109.
- ²¹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид.4. – Л., 1992. – С.575–578; *Смирнов Я.И.* Указ. соч. – С.230, 257–258; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.1. – К., 1996. – С.224.
- ²² Акты ЮЗР. – Т.ІІІ. – С.456.
- ²³ *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno; Witebsk, 1859. – S.167.
- ²⁴ *Смирнов Я.И.* Указ. соч. – С.262–263.
- ²⁵ *Смолий В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.131.
- ²⁶ *Смирнов Я.И.* Указ. соч. – С.260.
- ²⁷ Документы об освободительной войне украинского народа. – С.582–583; Нарысы гісторыі Беларусі. – Ч.1. – Минск, 1994. – С.207.
- ²⁸ Документы об освободительной войне украинского народа. – С.457–458; 518–520.
- ²⁹ *Kotlubaj E.* Życie... – S.167.
- ³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD), Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). – Dz.IV. – Т.16. – Кор.188. – С.276.
- ³¹ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.1. – С.225.
- ³² Starożytności... – S.315.
- ³³ *Грушевський М.* Назв. праця. – С.228.
- ³⁴ Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – №145. – S.213. Архівні документи бібліотеки Музею ім. Князів Чарторийських у Кракові (Спр.№145) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м.Варшаві (мікрофільм №6698).
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ Ibid.
- ³⁷ Ibid. – S.213–124; AGAD.AR. – Dz.IV. – Т.16. – Кор.16. – S.277.
- ³⁸ BCzart. – №145. – S.214.
- ³⁹ Ibid.
- ⁴⁰ Ibid.
- ⁴¹ Starożytności... – S.317.
- ⁴² BCzart. – №145. – S.209, 210, 211, 215, 241.
- ⁴³ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.61.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ BCzart. – №145. – S.215; AGAD.AR. – Dz.IV. – Т.16. – Кор.188. – S.277.
- ⁴⁶ Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. – Т.IV. – 1882. – С.333.
- ⁴⁷ Starożytności... – S.318.
- ⁴⁸ Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С.322.
- ⁴⁹ BCzart. – №14. – S.215.
- ⁵⁰ Ibid. – S.216.
- ⁵¹ Starożytności... – S.318.
- ⁵² BCzart. – №145. – S.216.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ Starożytności... – S.318.
- ⁵⁶ BCzart. – №145. – S.217.
- ⁵⁷ *Грушевський М.* Назв. праця. – С.323.
- ⁵⁸ Літопис Самовидця. – С.61.
- ⁵⁹ BCzart. – №145. – S.217.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Акты ЮЗР. – Т.ІІІ. – С.474.
- ⁶² BCzart. – №145. – S.217–218; AGAD.AR. – Dz.IV. – Т.16. – Кор.188. – S.277.
- ⁶³ BCzart. – №145. – S.218.
- ⁶⁴ Ibid.
- ⁶⁵ Южнорусские летописи / Под ред. О.И.Левицкого. – К., 1916. – С.150; ВУР. – Т.3. – С.115.
- ⁶⁶ Starożytności... – S.277; Южнорусские летописи. – С.150.

- ⁶⁷ Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С.325.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – С.343.
- ⁷⁰ Южнорусские летописи... – С.150; *Грушевський М.* Назв. праця. – С.327.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. – Т.III. – С.472–473.
- ⁷² AGAD.AR. – Dz.II. – №1254.
- ⁷³ Акты ЮЗР. – Т.III. – С.472–473.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ ВУР. – Т.3. – С.114.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Там же. – С.114–115.
- ⁷⁸ *Kotlubaj E.* Życie... – S.170–171; Южнорусские летописи. – С.150.
- ⁷⁹ Южнорусские летописи. – С.151; Літопис Самовидця. – С.61.
- ⁸⁰ Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С.330.
- ⁸¹ Архів Інституту історії України НАНУ. – Оп.3. – Спр.9. – Арк.460–462; Спр.19. – Арк.49; Южнорусские летописи. – С.151; Документи об освободительной войне украинского народа. – №225. – С.580–581; Історія Києва. – Т.1. – С.336.
- ⁸² Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – С.115.
- ⁸³ Starożytności... – S.292; Южнорусские летописи. – С.151.
- ⁸⁴ Южнорусские летописи. – С.151; Starożytności... – S.339; ВУР. – Т.3. – С.114, 130; *Крижановська О.О.* Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир у документах та матеріалах XVI – початку XX ст. – К., 2001. – С.5.
- ⁸⁵ Starożytności... – S.339.
- ⁸⁶ Ibid. – S.339–340.
- ⁸⁷ Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С.332–333.
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – Т.9. – Кн.4. – Санкт-Петербург, 1904. – С.454.
- ⁹⁰ Starożytności... – S.339–340.
- ⁹¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – С.343.
- ⁹² Архів Інституту історії України НАНУ. – Оп.3. – Спр.9. – Арк.464; Starożytności... – S.287.
- ⁹³ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаніка (далі – ЛНБ). Відділ рукописів. – Ф.103. – Спр. Сапегів XI. – №96; Документи об освободительной войне украинского народа. – №235. – С.606.
- ⁹⁴ Starożytności... – S.340.
- ⁹⁵ Ibid. – S.347.
- ⁹⁶ Ibid. – S.340, 347.
- ⁹⁷ Ibid.
- ⁹⁸ Ibid. – S.340, 343, 347.
- ⁹⁹ Ibid. – S.340–342.
- ¹⁰⁰ Ibid. – S.348.
- ¹⁰¹ Ibid. – S.349.
- ¹⁰² Ibid.
- ¹⁰³ Ibid.
- ¹⁰⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.3; Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). – Ф.ІІ, 13699. – Арк.20; Starożytności... – S.346, 348; *Kotlubaj E.* Życie... – S.173–174.
- ¹⁰⁵ Там же.
- ¹⁰⁶ Starożytności... – S.348.
- ¹⁰⁷ Ibid. – S.349.
- ¹⁰⁸ Ibid. – S.293.
- ¹⁰⁹ Ibid.
- ¹¹⁰ *Kotlubaj E.* Życie... – S.175; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.352.

-
- ¹¹¹ Starożytności... – S.349.
¹¹² Грушевський М. Назв. праця. – С.318.
¹¹³ Starożytności... – S.293.
¹¹⁴ Ibid. – S.350.
¹¹⁵ Ibid.
¹¹⁶ Ibid. – S.294.
¹¹⁷ Ibid. – S.295–296.
¹¹⁸ НБУ ІР. – Ф. II, 13699. – Арк.16–17; ЦДАК України. – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.9; Starożytności... – S.297.
¹¹⁹ Грушевський М. Назв. праця. – С.334.

The article is dedicated to not adequately explored military-political aspects of the Liberation War of the Ukrainians of the middle of XVII century, when following a defeat of Berestechko (June 1651) the battles in the north of Ukraine and the defense of Kyiv against the army of Grand Duchy of Lithuania played a crucial role in holding Ukrainian Cossack State against enemy attacks. The article analyzes Byelorussian context of foreign policy of Ukrainian Het'manat, the course of military campaign and its consequences in one of the most dramatic periods of Ukrainian history of 355 years' prescription.
